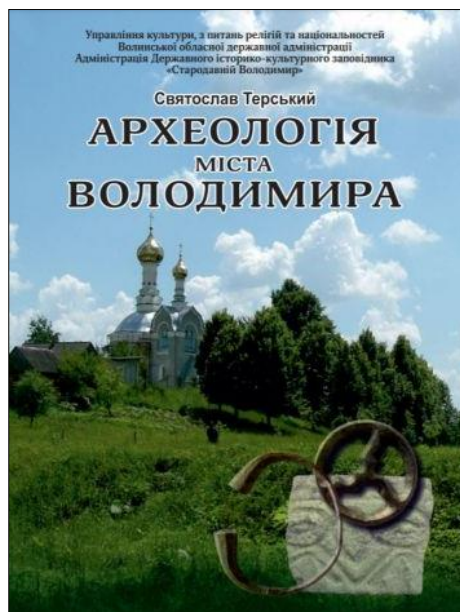

СВЯТОСЛАВ ТЕРСЬКИЙ. АРХЕОЛОГІЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА: МОНОГРАФІЯ.

Володимир-Волинський; Новоград-Волинський: НОВОград, 2020. 244 с.

Історія давньоруського міста все ще належить до недостатньо вивчених. Проблема їхнього походження, соціальної суті й структури віддавна привертає увагу українських і закордонних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних князівств, так і Давньоруської держави загалом. При спробі простежити та зрозуміти процес становлення давньоруського міста дослідники натрапляють на певні труднощі. По-перше, історія становлення та розвитку цих поселенських структур нерівномірно висвітлена в писемних джерелах. По-друге, незначна кількість археологічних матеріалів щодо окремо взятого міста також не завжди може повно розкрити питання урбанізації, визначення місця ремісничого поселення у процесі виникнення й формування міста тощо. По-третє, залишається низьким рівень теоретичного напрацювання проблеми.

Отже, як видно, в українській історіографії вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце. Поєднання і глибокий порівняльний аналіз писемних джерел й археологічного матеріалу, який постійно поповнюється, дають змогу одержати важливу інформацію про генезу середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи та хронологічні межі їхнього розвитку. Відтак розробка науково обґрунтованої типології давньоруських поселень загалом і міст зокрема належать до актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку феодальної Русі. Водночас створення наскрізної класифікації й періодизації давньоруських міст наштовхується на певні труднощі, пов'язані найперше з тим, що жодне із писемних джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси й розбіжності в опублікованих типологіях феодальних міст періоду IX – середини XIII ст. У зв'язку з цим надзвичайно важливе вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних із проблемою типології та структури давньоруських міст загалом і Галицької землі зокрема.

У цьому контексті монографія Святослава Терського досить актуальна і становить певний науковий інтерес, оскільки присвячена головному місту Східної Волині, центру князівства – Володимирі. Важливість дослідження в тому, що на його прикладі можна простежити й вивчити безперервний розвиток стародавніх міст України, оскільки середньовічний Володимир не занепав у результаті навали монголо-татар, а продовжував розвиватися як урбанізаційний центр Волині.

Заслуга автора у введенні до наукового обігу значних археологічних матеріалів, здобутих у результаті власних польових розвідок і розкопок протягом тривалого періоду. У 2010 р. він уже видавав монографію «Княже місто Володимир», де узагальнив наявний матеріал, відомий на той час, що стосувався різних аспектів історії цього славянського міста. Однак за 10 років

з'явилися нові дані щодо теренів Волинської землі, які потребували певного наукового осмислення та узагальнення. Це і спонукало С. Терського до написання нового наукового дослідження.

Автор накопичив значний археологічний матеріал, який раніше не був цілком систематизований та опублікований. Саме він становить джерельну базу рецензованої монографії. Так, уперше проведено спеціальне дослідження з цієї теми за матеріалами конкретного регіону з широким використанням археологічних, топонімічних і писемних джерел, які вдало взаємодоповнюються. Такий підхід дав можливість повніше висвітлити, а в окремих випадках підняти й розглянути по-новому шерег питань, пов'язаних із розвитком господарства та побуту давньоруського міста протягом тривалого хронологічного відрізка часу від початку формування поселенської структури в районі виникнення княжого Володимира: починаючи з кам'яного віку й закінчуючи козацькою добою XVIII ст.

У першому розділі «Історія досліджень та стан джерельної бази археології Володимира та околиць» автор аналізує джерела, характеризує історіографію проблеми, показує історію археологічних досліджень, відзначає об'єктивні соціально-економічні й політичні чинники, що сприяли швидкому зростанню міста. Досить змістовний підрозділ, де він розглядає археологічні джерела й історію формування колекцій старожитностей Володимира і його округи, що згодом стали важливою частиною музеїв Волині.

Другий розділ «Археологія Володимирщини доісторичного періоду» хронологічно досить широкий. У ньому С. Терський розглядає природно-географічне середовище та вплив антропогенного чинника на формування поселенської структури в районі майбутнього Володимира. На мою думку, тут не зовсім коректно звучить назва першого параграфу «Природно-географічне середовище в середній частині та вплив на нього антропогенного фактора». Очевидно, автор мав на увазі «Природно-географічне середовище в середній частині Західного Побужжя», але з незрозумілих причин не зазначив цього.

Досить ґрунтовно, із залученням значного масиву археологічних артефактів, С. Терський аналізує розвиток поселенських структур басейну р. Луги від кам'яної доби до ранньозалізного віку. Те ж саме він продовжує у третьому параграфі, який стосується періоду римської та ранньослов'янської доби, – простежує шляхи формування протоміської структури.

Центральний у монографії третій розділ «Міська археологія X–XIV ст.». Цілком аргументованим виглядає пов'язування автора початків формування поселенської структури Володимира з «дружинним табором» на Зимнівському городищі. Багатий документальним матеріалом параграф, де С. Терський розглядає історію міста протягом розвиненого середньовіччя.

У третьому параграфі, що стосується топографії ранньосередньовічного міста та приміської інфраструктури, основну увагу приділено наслідкам багаторічних розкопок Володимира. Чимало місця відведено соціально-економічній, територіально-топографічній структурі міста, його планіграфії. Досить ґрунтовно аналізує політичний центр – дитинець. Цікавою видається спроба при цьому підійти до розкриття проблеми взаємозв'язку географічного типу поселення та типу його забудови. Збагачують книгу достатньо детальні плани як самого дитинця, так і основних археологічних об'єктів, досліджених на його території. Доповнено їх мистецько виконаними графічними реконструкціями замків Володимира, фотографіями та малюнками знахідок, що дає можливість археологам шукати аналогії.

Важливий, на мій погляд, розгляд інших структурних елементів стародавнього міста. Серед них малий і великий Окольний город та інфраструктура передмістя. При цьому кожний структурний елемент С. Терський розглядає системно, всебічно, із залученням, як і в попередньому випадку, значної кількості планів стратиграфічних розрізів археологічних об'єктів, фотографій другої половини XIX ст., на яких зображені культові споруди міста XIII – першої половини XIV ст., карти міста середини XIX ст. Доповнюють ці матеріали малюнки виявлених на розкопах археологічних артефактів, які знаходять повні аналогії на інших давньоруських пам'ятках.

Крім того, автор на основі залучення й порівняння археологічних матеріалів та актових писемних джерел XVI–XVII ст. детально розглядає етапи заселення середмістя, еволюцію систем укріплення і забудови території, порівнює призначення й виводить головні ознаки міського та приміського ринків. На основі археологічних розкопок доходить до досить цікавого висновку, що місто в XIII – XIV ст. не містило класичних садиб, а тісні вулички без садів і городів нагадували забудову західноєвропейських міст цього періоду.

Говорячи про формування інфраструктури міста, С. Терський подає детальну типологію храмової та житлової забудови. При цьому досить детально характеризує спільні загальноруські риси й особливості будови культових споруд (Успенська церква, «Стара катедра», храм-ротонда Михайлівського монастиря, Василівська церква тощо), змальовує еволюцію їхнього інтер'єру. Далі автор цілком аргументовано подає опис житлової та промислової забудови міста. При цьому зазначає, що перехід від заглиблених у землю конструкцій до наземних будівель із заглибленими частинами та льохами відбувався упродовж XI–XIII ст. С. Терський відзначає наявність густої забудови міста княжої доби. При цьому подає детальний опис боярської садиби в ур. Апостольщина та її структурні елементи.

Важливе місце у структурі середньовічного Володимира займали передмістя, що щільним кільцем обступали укріплення Окольного города. С. Терський детально характеризує їхні складові: культові (храми Святого Івана Хрестителя, Святого Івана Золотоустого, Святого Іллі, монастирі Святих Апостолів, Святого Федора, Зимнівського Святогірського Успенського монастиря), господарські (гончарні майстерні, цегельні, каменоломні та печі для випалу вапна). Все це дало можливість авторові дійти до зрозумілих і аргументованих висновків, що спеціалізація різних поселенських структур столичного міста Володимира (дитинець, Окольні гради, приміська округа з розвиненою ремісничою специфікацією, річковий порт в Устилузі) робили його великим східноєвропейським містом, розвиток якого не змогла перервати монгольська навала. При цьому С. Терський справедливо зазначає, що розкриття повної історії Володимира ще далеко до остаточного завершення. Тільки подальші археологічні дослідження зможуть привідкрити цю пелену.

Важливий та інформативний наступний параграф монографії – «Господарське та культурне життя міста за даними археології». На основі наявних матеріалів автор подає картину розвитку господарства й економічного розвитку населення Володимира, виділяючи рільництво, скотарство, промисли, а також ремісниче виробництво. Досить потужним у Володимирі було гончарство, яке стало ринковим. Значного поширення тут набуло виготовлення полив'яного посуду, настінних фасадних і долівкових плиток із різьбленим орнаментом. Немаловажне значення для міста мало й ковальське ремесло. Володимир також був визначним центром золотарської справи та лиття дзвонів. Кожне ремесло представлене виробничими спорудами, знаряддями та продукцією, які дають уявлення про рівень розвитку в місті того чи того його виду. Більшість виявлених предметів знаходять повні або часткові аналогії на інших давньоруських і пізньосередньовічних пам'ятках України.

Досить детально автор характеризує торгівлю міста, яке, як він вважає, було головними західними воротами Русі. Про його значення в торговельній політиці Великого князівства Литовського свідчать дані – володимирські купці поруч із Ганзейського торгового союзу вели активну торгівлю на Балтиці. Завдяки цьому у Володимирі існувала перша в Україні громада, заснована на Магдебурзькому праві. Важливе значення для економіки та торгівлі міста мали й зв'язки його купців зі Сходом, що засвідчено значною кількістю імпорту. Про різновекторні торгові контакти Володимира і його округи свідчать численні знахідки свинцевих печаток-бул, які детально характеризує С. Терський. У цьому параграфі автор міг би звернути увагу й на таку важливу деталь побуту середньовічного міста, як військова справа, а не обмежуватися двома загальними малюнками.

Завершує монографію розділ, присвячений історії міста в XV–XVIII ст. Починає його коротка історія Володимира та забудови. Хоча місто втратило роль великокнязівської столиці,

все ж залишалось великим урбанізаційним осередком Волині. Автор на основі широкого загалу джерел послідовно простежує розвиток Володимира з його злетами та занепадом у результаті складних військово-політичних подій, що відбувалися тут у цю бурхливу епоху, та ролі в цьому різних князівських родів (Сангушків, Острозьких, Чорторійських, шляхтичів Загоровських).

Далі автор простежує зміни, які відбулися в історичній топографії міста та його приміської інфраструктури. На основі археологічних досліджень і документів ранньомодерного часу С. Терський характеризує зміни в організації оборонних укріплень міста, передовсім замку. При цьому він розглядає внутрішню забудову, озброєння. Досить детально, із залученням актового й картографічного матеріалів, автор розглядає еволюцію забудови середмістя Володимира (Залужжя, Завалля, Зап'ятниччя та Замостя) і приміської інфраструктури протягом XV–XVIII ст.

Закінчує дослідження С. Терський розглядом господарського й культурного життя міста в ранньомодерний час за даними археології. Він зазначає, що в житловому будівництві вказаного періоду поряд із традиційним використанням дерева, зростає застосування брускової цегли, що засвідчено появою нових цегелень, знахідками різноманітних маркувань спеціальними клеймами. Продовжувало еволюціонувати гончарне й кахлярське виробництво, про що свідчать масові вияви кераміки, кахель і залишків споруд, пов'язаних із цим ремеслом. Продовжували поглиблюватися торговельні зв'язки володимирчан, про що свідчить нумізматичний матеріал, який походить із різних частин як Європи, так і Сходу й Причорномор'я. Наявність значної кількості фальсифікату дала авторові підстави припустити існування у Володимирі й Луцьку підпільного виробництва фальшивих монет. Розташування міста на перетині торговельних шляхів спонукало до появи різних майстерень для виготовлення та ремонту транспортних засобів.

У підсумках монографічного дослідження автор робить цілком переконливі висновки, що Володимир – типове слов'янське місто, що виросло з племінного кореня, а його історія – важлива для реконструкції історії феодального суспільства.

На основі здобутого в результаті археологічних досліджень на території міста речового матеріалу можна простежити не тільки рівень матеріальної культури, а й деякі елементи духовної. Отримані матеріали значно доповнюють наше уявлення про давньоруське місто, його складові, етапи розвитку, а також збагатили українську історичну науку новими неоціненними археологічними джерелами, які в майбутньому допоможуть науковцям у вивченні давньоруського міста періоду розвинутого середньовіччя та ранньомодерного часу. При цьому автор цілком слушно зауважує, що в історії формування і розвитку Володимира на сьогодні залишається більше запитань, ніж відповідей. В умовах руйнації, що наростала, культурних напластунків міста за останні 20 років не зроблено практично нічого для вивчення цієї важливої складової історії України. Тому С. Терський надіється, що врешті державні органи звернуть увагу на значимість культурної спадщини середньовічного Володимира.

Монографія С. Терського залишає враження оригінального дослідження. Вона ґрунтується на значному фактичному матеріалі, який дає змогу зробити переконливі висновки з актуальних проблем історії регіону. Відтак відзначається новизною матеріалів й актуальністю проблематики.

Книга має і практичне значення. Одержані матеріали та висновки можуть бути використані при написанні узагальнювальних праць зі стародавньої історії України, для характеристики періоду розвинутого середньовіччя та ранньомодерного часу не тільки досліджуваного регіону, а й для всієї Української держави, при вивченні нормативних курсів «Археологія України», «Історія України», «Етнологія України», а також у спеціальних курсах і семінарах на історичних факультетах вишів України. Монографія зацікавить широке коло науковців і всіх, хто цікавиться історичним краєзнавством.

Ігор ВОЗНИЙ

Стаття: надійшла до редакції 28.01.2022
прийнята до друку 21.04.2022